

УДК: 811.512.154

Чыныбаева Д.Т., E-mail: chynybaevd@iksu.kg
Чыныбаева А.Т., E-mail: achynybaeva@inbox.ru
К.Тыныстанов ат. БИМУ

“ДОС-ДУШМАН» КОНЦЕПТТЕРИ МЕНЕН БЕРИЛГЕН МАКАЛДАРДАГЫ КАРАМА-КАРШЫЛЫК

Макалада кыргыз эл макалдарынын тутумундагы “дос-душман” концепттерин антонимдик алкакта кароо жана карама-каршылык түшүнүгүнүн маңызын ачуу маселелери каралат. Бул жашоонун өзү – карама-каршылык. Күндүн бары үчүн да түн бар, жакшылык бар жерде жамандык бар, ак бар жерде кара жана ошондой эле дос бар жерде душмандын бардыгы маалым. Дүйнөдө мындай карама-каршылык закону бар үчүн да турмуштун өзү да бар. Булардын биринчиси жок болсо, экинчиси да жок болот, өлүм болбогон жерде өмүр жок, кастык болбосо да достук жок. *Үстүртөдөн дос-душман* эки башка маани, бирине-бири бирикпес сыяктуу болгону менен, тескерисинче мындай карама-каршылыктар бири экинчисин кубаттап, толуктап, көркөмдөп турат. Деги эле антонимдик алакадагы сөздөрдү тек гана каршы койбостон, макал мазмунунда карама-каршы койгондо гана алардын мааниси терең иликтенмекчи.

Өзөктүү сөздөр: антонимия, түшүнүк, концепт, контраст, когнитив, прототип, концептосфера, когнитив, предикат, макал.

Чыныбаева Д.Т., E-mail: chynybaevd@iksu.kg
Чыныбаева А.Т., E-mail: achynybaeva@inbox.ru
ИГУ им. К.Тыныстанова,

ПРОТИВОРЕЧИЕ В ПОСЛОВИЦАХ, РЕПРЕЗЕНТИРОВАННЫХ КОНЦЕПТАМИ «ДРУГ-ВРАГ»

В статье рассматриваются концепты «друг-враг», выраженных в кыргызских народных пословицах в контексте антонимов, и раскрывается сущность понятия, их противоречие. Эта жизнь сама по себе является противоречием. Где есть день, там есть и ночь, где есть доброта, там есть зло, белое-черное, и как нам известно, где есть друг, там есть и враг. В мире существует жизнь, когда есть такие противоположные законы. Такие противоречия дополняют друг друга. Если одного из них нет, тогда и другого не бывает, где нет смерти, нет и жизни, нет вражды, иначе нет дружбы. Понятия *друг-враг* кажутся противоположными понятиями, два разных значения, но напротив такие противоречия дополняют, дают силу, украшают друг друга. Слова-антонимы более глубже изучаются тогда, когда их рассматривает в контексте пословиц, чем просто противопоставлять их.

Ключевые слова: антонимия, понятие, концепт, контраст, когнитив, прототип, концептосфера, когнитив, предикат, пословица.

Chynybaeva D.T., E-mail: chynybaevd@iksu.kg
Chynybaeva A.T., E-mail: achynybaeva@inbox.ru
K.Tynystanov Issyk-kul state university

THE CONTRADICTION IN THE PROVERBS OF THE "FRIEND ENEMY" CONCEPTS.

The article deals with the concepts of "enemy friend", expressed in Kyrgyz folk proverbs in the context of antonyms, and reveals the essence of the concept of contradiction. This life in itself is a contradiction. Where there is day, there is night, where there is kindness, there is evil, white and black, and as we know, where there is a friend, there is an enemy. There is life in the world when there are such opposite laws. Such contradictions complement each other. If one of them does not exist then and the other

does not exist where there is no death, there is no life, there is no hostility, otherwise there is no friendship. Concepts of each enemy seem to be opposite concepts, two different meanings, but on the contrary, such contradictions complement each other, give strength, adorn each other. Words - antonyms are studied more deeply when they are considered in the context of proverbs, than simply to oppose them.

Key words: *antonymy, concept, contrast, cogneme, prototype, conceptosphere, cognitive, predicate, proverb.*

Оң сапат менен терс сапаттар өз ара карама-каршылык катышта жашашат. Биринчи сапаттын болушу экинчи сапатты толуктайт. Терс сапаттын болушу оң сапатты талап кылат, колдойт. Терс сапат эч качан өзүнчө жашабайт. Ушул сыяктуу карама-каршылыктар жалпылыкка ээ экендиги тил илиминде да аныкталып келе жатат. Жашоодо касиет-сапаттар гана эмес, кыймыл- аракеттер, кубулуштар да карама-каршы болушат. Демек, ушул сыяктуу карама-каршылыктар ажырагыс биримдикте болушат.

Карама-каршылыктын өзү бар үчүн да жашоо бар, себеби жашоодогу объективдүү чындыктын өзү да карама-каршылыктан жана адамдар дагы карама-каршы пикирлерден, мамилелерден, ойлордон турат. Карама-каршылык философиялык, гносеологиялык, логикалык кубулуш экендигин билебиз. Карама-каршылыктын философиялык маселелерин Платон, Аристотель, Сократ ж.б. илимпоздор изилдеп келгендиги маалым. Мында философтор дагы карама-каршылыкты эки бөлүп карабастан, бир бүтүндүк катары карап келишкен. Мисалы, Аристотелдин «Категорияларына» кайрылсак, «жакшылыктын (благо, добро) зарыл каршысы жамандык (зло)» деп атайт. Бул жерден карама-каршылыктар кадыресе бир түрдү, же карама-каршы түрлөрдү, же таптакыр башка түрлөрдү түзүшөт дегенди түшүндүрүп жатат.

Антоним башка лексикалык-семантикалык кубулуштардан айырмаланып турат, б.а., көп маанилүүлүк заттардын, кубулуштардын жалпылыгына, окшоштугуна, синонимдер кептин стилдик максатына ылайык окшоштукка, типтүүлүккө карай негизделсе, антонимди жалаң гана лингвистикалык жаатта кароо аздык кылат. Анткени карама-каршы маанини туюндурган сөздөрдүн гана жыйындысы эмес, ал – баарыдан мурда, бизди курчап турган карама-каршы көрүнүштөрдүн тилде чагылдырылышы. Демек, сөздөрдүн карама-каршылыгын турмуштагы карама-каршылык менен тыгыз байланышта кароо зарыл. Бири экинчисине караганда чоң, бири экинчисине караганда сапаттуу, көлөмдүү ж.б. Ошондуктан антонимдерди түгөйсүз кароого мүмкүн эмес, анын семантикалык талаасы өз алдынча денотативдик номинация боло туруп, карама-каршы салыштырганда гана маанилик катышы келип чыгат. Эгерде ар бирин өзүнчө алып карасак, анда тек гана аталыш катары келет [1: 145]. Мында, маселен, *дос* деген сөздөн *жакын, ишенээр адам, жолдош, курбу* дегенди ал эми *кас* деген маанини алсак, *душман, жоо, жаман, начар адам* жөнүндө элестетибиз. Булардын ар бирин өзүнчө алганда жөн гана аталышты, сапатты берип жатат, ал эми аларды тек гана каршы койбостон, макал мазмунунда карама-каршы койгондо гана алардын мааниси терең иликтенмекчи.

Эми ушул жерден карама-каршылык жана антоним деген аталыштар кандай мааниге ээ, булар эки башка түшүнүкпү же бир эле түшүнүкпү деген суроолор пайда болот. Бул маселе боюнча С. Эргешова: “Антонимдик катыштагы мазмунду чагылдыруучу жана билдирүүчү сөздөр менен чын дүйнөдөгү нерселердин, касиеттердин, кубулуштардын айырмачылыктары, өзгөчөлүктөрү, карама-каршы биримдиктери, жиктелүүлөрү чагылдырылат, аталат, жалпыланат, топтоштурулат, категорияларга, класстарга бөлүштүрүлөт. Карама-каршы сөздөрдүн жардамы менен предметтерди, кубулуштарды, сапаттарды өз ара контрасттык түрдө туюнтуу менен, булардын табияты, мыйзам ченемдүүлүктөрү, жалпы касиеттери белгиленет, өздөштүрүлөт” – дейт.

Негизи, антонимдерди «карама-каршы маанидеги сөздөр» деп аташат, бирок бул аныктама менен антонимдердин маңызы, жалпы теориялык критерийлери тагыраак көргөзүлгөн эмес. Бул маселе боюнча А.Н.Пупкова: «Антонимия маселеси бүгүнкү күнгө

чейин бир тыянактуу чечмеленишке ээ боло элек жана көптөгөн ар түрдүү ой пикирлердин предмети болуп келет. Мунун негизги себеби – антонимия маселесинин критерийлери каралбагандыгында” - деп белгилейт.

Антонимияны окутуудагы негизги маселе болуп «карама-каршылык» деген түшүнүктү аныктоо саналат. Бул маани ар түрдүү тилдик түшүнүктөрдү камтыйт. Тилден биз карама-каршылыктын ар түрдүү көрсөткүчтөрүн таба алабыз, маселен: чоң-кичине, баруу-келүү, сабаттуу-сабатсыз ж.б.

Антонимдер деп бир маанини эмес, карама-каршы маанини түшүндүргөн сөздөр же карама-каршы, бирок бирдиктүү маанини түшүндүргөн же жуп сөздөрдүн карама-каршы маанини билдирген маанидеги контрасттык сөздөрү ж.б. аталат.

Антонимдер кебибизди кооздоп, өркүндөтөт жана көбүнчө макал-лакаптарда, табышмактарда, фольклордо кеңири колдонулат.

Ошентип, карама-каршы маанини билдирүү же карама-каршы түшүнүктү чагылдыруу – антонимдердин негизги белгиси. Демек, антонимдердин семантикалык негизин карама-каршылык түзөт. Мисалы: *жакшы-жаман, чоң-кичине, күн-түн, дос-душман* ж.б. Бул маселе дагы да болсо тил илиминде так, даана иликтене элек жана ага карата ар кандай кайчы пикирлерди учуратууга болот. Мисалы: *дос-душман* антонимдеринде карама-каршылык сөздүн маанисиндеби же *дос-душман* антониминин сапаттарындабы деген суроо пайда болот. *Дос-душман* антонимдик концептеринин орду туруктуу, б.а., *дос* мааниси сол тарапта, *душман* мааниси оң тарапта орун алган. Бул жерде *дос* дайым оң сапат, ал эми *душман* терс сапат катары бааланмакчы. Алар турмуштагы карама-каршы касиет-сапаттар катары каралары шексиз.

Орто кылымдагы окумуштуу, лингвист Махмуд Кашгари өзүнүн белгилүү «Дивани лугати ат-түрк» аттуу сөздүгүндө түрк сөздөрүн түшүндүрүү үчүн антонимдерди колдонгон. Ал китептен да *дос-душман* карама-каршы маанидеги макалдарды кезиктирүүгө болот, бирок жазылышы такыр башка.

Биз талдап *жаткан “дос-душман”* антонимдери нагыз антонимдерге кирери анык, “дос” маанисин айтуу менен “душман” мааниси эске түшөт. Булар сыртынан бири-бирине каршы маанилер болгону менен, контексттен сырткары турганда деле өз колдонуу тартибин жоготпойт.

Маселен: *Ачуу – душман, акыл – дос; Көмүскө достон көрүнөө душман артык; Дос алдында жооп берүүдөн көрө, душман алдында өлгөн жакшы; Досуңдун бычагы менен мүйүз кес, душмандын бычагы менен кийиз кес; Досуң миң болсо да аздык кылат, душманың бирөө болсо да көптүк кылат; Досуң канча болсо, душманың ошончо; Дос гүл болсо, душман күл болот; Дос башка карайт, душман аякка карайт* ж.б.

Демек, жогорудагы макалдардан “*дос-душман*” нагыз антонимдерине көз чаптырып окуй келгенде эле көзгө илинип, өзгөчөлөнүп, карама-каршылык даана, так көрсөтүлүп турат. Мындай көрүнүш кадыресе сүйлөмдөрдө деле, сүйлөө кебибизде деле (макалдарда гана эмес) так, даана ажыратылып турат.

Деги эле макалдардын дидактикалык мүнөздө болушу *дос-душман* концептериндеги кубулуштарды, касиет-сапаттарды тек гана белгилеп койбостон, карама-каршылыктын себептерин, алардагы артыкчылыкты жана кемчиликти ачып берүүнү талап кылат.

Белгилей кетүүчү нерсе, *дос-душман* концептисинин жакынкы перифериясы болгон “*дос-кас*” антонимдик концептиси дагы нагыз антонимдер катары каралып келет, себеби “*дос-кас*” антонимдери өз алдынча турганда деле каршылык маанисин жоготпойт жана “*дос-кас*” антонимдери менен берилген макалдардын дагы саны кеңири экендиги иликтенген.

Маселен: *Иштесең досуң көбөйөт, ушактан касың көбөйөт; Акылдан жаман дос барбы, ачуудан жаман кас барбы; Учкашкандын баары дос эмес, урушкандын баары кас эмес; Аш сунгандын баары дос эмес, таш ургандын баары кас эмес; Карыз бергенде - дос, кайра сураганда - кас; Кастын ою – бөлөк, достун ою – жөлөк; Кастын түбү – көмүр, достун түбү – өмүр ж.б.*

Бирок кандай гана түзүлүштөгү макалдар болбосун, эгерде алардын тутумунда контексттик антонимдер катышкан болсо, анда семантикалык негизги маанини ошолор көтөрмөкчү. Демек, нагыз антонимдер сыяктуу эле контексттик антонимдердин дагы макалдарда колдонулушу белгилүү бир даражада маанилүү экендигин айтууга болот. Маселен, *Аш сунгандын баары дос эмес, таш ургандын баары кас эмес* макалындагы *аш-таш* түшүнүктөрү ушул макал тутумунда антонимдик алакада, ал эми макалдан сырткары ала турган болсок, алар тек гана заттын атын билдирген аталыштарга гана ээ болот, б.а., булар антоним болуудан калат. Ал эми бул макалдын семантикасын иликтей келгенде, жалпы мазмуну жагынан дос жана душман түшүнүктөрүн танып жатат. Макалдын жалпы когнитемасы “жылуу мамиле кылып конок кылгандын бардыгын дос катары көрүү туура эмес, ал эми ошол эле учурда катуу, ич күйдүрүп сөз айткан, оор мамиледеги адамдын бардыгын душман катары кароо дагы туура эмес” деген маани берилип жатат. Макалдын мазмуну “андыктан жакшы менен жаманды ажырата билиш керек, душманды алдап, максатка жетүү үчүн кылган мамилесинен, ал эми досту күйдүрүп айтса дагы чыныгы достук мамилесинен билүүгө болот” деген үндөө бар. Макалда көркөм каражат катары салыштыруу, параллелдүүлүк, карама-каршылык бар.

<i>аш</i>	<i>сунгандын</i>	<i>баары</i>	<i>дос</i>	<i>эмес</i>
↓	↓	=	↓	=
<i>таш</i>	<i>ургандын</i>	<i>баары</i>	<i>кас</i>	<i>эмес</i>

Көрүнүп тургандай, макалдан үч карама-каршы антонимдерди таба алабыз. Алар: *дос-кас* нагыз антоними жана *аш-таш*; *сун-ур* контексттик антонимдери бар.

Деги эле жогоруда биз карап өткөн макалдардагы контрастты түзгөн «*дос-душман*» карама-каршы маанисин прототип деп атасак болот.

Прототип - категориянын типтүү, даана ажыратыла турган, калгандарын алмаштыра алган, эске тез тутула турган, жыш колдонгон элементи. Биз атаган ири концептосфераларынын прототиби «*дос-душман*» боло алат. Анткени аны менен колдонулган макалдардын саны эң көп, калгандарына караганда мында контраст даана, ачык, ишенерлик даражада берилген. Деги эле *дос* жана *душман* турмуштун өзүнөн алынган, зарылчылыктардан келип чыккан. Жалпы жонунан, адамга адам достук мамиледе (анын ичине жакын мамиле, тааныш сыяктуудан баштап ынак достук мамилеге чейинкилер кирет) же душмандык (бейкапар, бирөө менен иши болбогон жаман, начар адамдык сапаттар кирет) же жөн гана эч кандай мамилеси жок чоочун адам болуп, үч тарапка бөлүнөт деп айтууга болот. Бул жагынан караганда, алар карама-каршы сапаттардан турушат, ал эми сөздүн маанисине карай алган учурда алар карама-каршы, *дос* деген маанини укканда *душман* деген маани дароо эске түшөт. Адамдардын ортосундагы *достук*, *душмандык* мамиле адамзаттын пайда болушу менен чогуу жаралган деп айтсак болот. Турмуштун өзү карама-каршы кубулуштардан турат, *дос* жана *душман* түшүнүктөрү адамдарды эки жупка бөлүп таштады. *Дос* менен *душман* тектин эки четинде турат, аркы бети *душман*, берки бети *дос* деп элестетсек болот. Мындай маанидеги адамдар өз ара элдешпестигин, кайнаса каны кошулбастыгын, бирикпестигин билдирет. *Дос* менен *душмандын* ортосунан бир салкын мамиледеги адам келип чыгышы мүмкүн. Ал салкын мамиледеги адам адамга *дос* болушу да мүмкүн эмес же тескерисинче *душман* да болушу мүмкүн эмес, же болбосо кандайдыр бир мамилелердин негизинде *дос* же *душман* тарапка

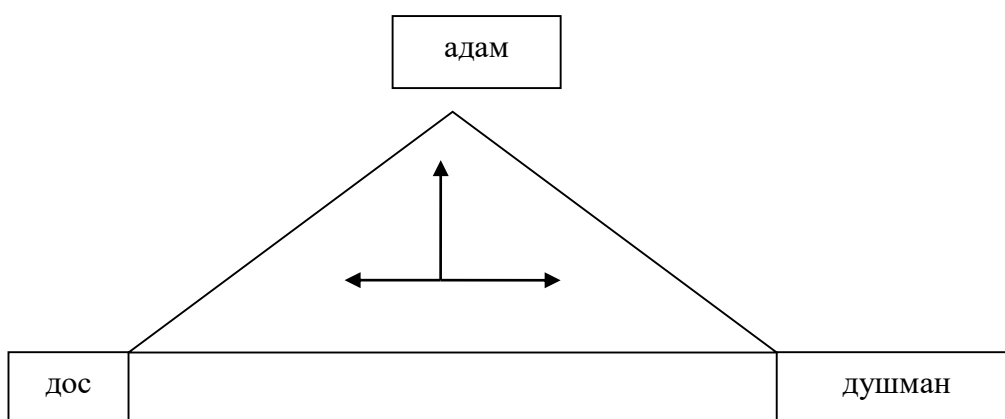
кетет. Ал салкын мамилени «адам» деген маани менен түшүндүрүүгө болот, анткени адам кандайдыр бир мамиленин, жагдайлардын, шарттардын негизинде адамга *жолдош*, *курбу*, *сырдаш*, же тескерисинче *кас*, *душман* же жөн гана чоочун адам болушу мүмкүн.

Ал эми «адам» маанисинин кыргыз эл макалдарында кандай каралганына кайрылып көрөлүк. Мисалы: *Адам болмок аста-аста, айбан болмок бир паста* [5: 33] деген макалдан *адам* деген сөз жогорку *моралдык, интеллектуалдык жакшы сапаттарга ээ болгон адам*, ал эми *айбан* деген сөз *адамгерчилиги жок, наадан, түшүнүгү тайкы жаман* деген маанилерден турат. Бул макалда *адам* сөзү *дос* концептисине жакыныраак айтылып жатат, макалдын жалпы когнитемасы “жакшы (адам) болууга көп аракет, эмгек керек ал эми, ошол аракеттерди, адамгерчилик сапатты булгоо бир жаман иш аркылуу гана ачылып калат”, б.а., адамдардын бардыгы эле адам экендиги белгилүү, бирок чыныгы адамдык жакшы сапаттарга ээ болуу – оңой иш эмес, баардыгынын эле колунан келе бербейт. Макалдын мазмунуна карай баа берсек, “айбан” сөзү “жаман адам”, “акмак”, “ырайымсыз” ж.б. жаман сапаттарга ээ болгон адам салыштырылат да, адамдык сапатка ээ болгон жакшы эмгектерди бир жаман кылык-жорук менен же сөз менен айбандык сапатка ээ болуп калуу коркунучу бар. Ушул макалдан кийин улуу кыргыз жазуучусу Ч. Айтматовдун “Адам үчүн эң кыйыны – күн сайын адам болуу!...” деген нуска сөзү эске түшөт. Демек, жаман болуу бат, андыктан кашыктап тапкан адамдык абийирди, сапатты аздектеп, туура колдонуу керек. Ал эми *Адам болуу баарынан артык* [5: 33] деген макалда жалпы адамзатка тиешелүү ой айтылып жатат. Адам мааниси бул макалда *дос* концептисине жакыныраак келип, адам болуу, адамга *дос* болуу кымбат, оор экендигин көрсөтүп турат. *Адам бузулса, аалам бузулат* [5: 33] деген макалда адам мааниси душман концептинин маанисине жакыныраак келип жатат, себеби макалдын экинчи сүйлөмү, өзгөчө, “бузулат” сөзү тастыктап турат. Бул макалда “аалам” түшүнүгү кең маанисинде “бүткүл жер жүзү, дүйнө жүзү” эмес, тар маанисинде адам бузулса, адам адамга душман болот деген маанини туюнтуп жатат.

Дагы ушул сыяктуу макалдар: *Адам болор кишинин адам менен иши бар, адам болбос кишинин адам менен неси бар; Адамга - ишарат, айбанга - келтек; Адамды акылынан, даракты жалбырагынан байка; Адамды бузган – байлык менен бийлик; Адамдын бири тентек, бири жөнтөк; бири эпчил, бири кекчил* [5: 33-35] ж.б.

Дос → Адам ← Душман

Карама-каршы түшүнүктөрдүн ортосундагы карым-катыш көпчүлүк учурда татаал симметрияны түзөт. *Дос-душман* концептилери макал ичинде өз ара контрасттык катыштагы карама-каршылыкты түзөт. Биздин ушул жобобузду Аристотелдин үч бурчтугу менен салыштырууга болот, себеби Аристотель жүрүм-турумдагы (сапаттык) контрасттардын кошулган чеги болот экендигин белгилеген.

Демек, төмөндө мисалдардан байкагандай, кээ бир макалдарда *адам* ортодогу салкын мамиле эмес, *дос* тарапка кетүүчү маани, ал эми *душман* тарапты билдирүүчү адамдын каршылаш мааниси макал тутумунда *акмак*, *айбан* ж.б. ушул сыяктуу маанилер менен толукталып жаткандыгын көрүүгө болот. Мындай макалдар «*дос-душман*» концептисинин өтмө маанилерин туюнтуу менен, алар алыскы периферияларда кеңири колдонулат. Сүйлөө кебибизде *адам* маанисин *дос* менен *душмандын* ортосундагы салкын мамиле катары караганыбыз менен, макалдарда адам түшүнүгү көпчүлүк учурда достук маанисин берери анык.

Бир эле адам *душман* да, *дос* да болсо, коркунучтуу, мурун дос болуп жүрүп кийин касташып кетсе, андан да жаман. Анткени *дос* сөзүнүн концепттерине «*сырдаш*, *тилектеш*, *санаалаш*, *пикирлеш*, *көмөктөш*, *жардамдаш*, *көтөрмөлөш*, *колдош*, *жолдош*...» сыяктуу маанилер кирет. Дос досту ар тараптан билет. Кийин ал *душман* концептисиндеги сапаттарды кабыл алуу менен, «*эрегишүү*, *жоолашуу*, *араздашуу*, *тирешүү*, *бут тосуу*, *жолтоо болуу*, *чалып түшүү*...» сыяктуу тетири аракеттердин ээси болуп калат. Мисалы, *Бир өзөктөн күйгөн өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман* [5: 132] деген макалдын экинчи бөлүгүн талдоо жетиштүү болот. Анда «дос-душман» концептинин «өз-жат» концептосферасы орун алган. Андагы мазмун бир эле адамдын дос дагы жана душмандык дагы сапаттарга ээ болуусу аныктап турат. «Өз», демек, «жакын адам», «дос», «санаалаш» ж.б. ушул эле сапаттардын «жат» бул «душман», «ниети жаман», «көрө албас» ж.б. деген жаман сапаттарга айлануусу абдан кооптуу. Достуктан душмандык пайда болсо, ал адам эл алдында уятка калтырат, абийирди ачат. Андай сапаттагы адамды ынтымакка чакыруу керек. Мындай мамилелер боюнча дагы кыргыз эл макалдарында «өздөн чыккан жоону ынтымакка чакыр, ынтымакка келбесе, анын башын аяба» дегендей ынтымакты түшүнбөгөн адам менен алыс болуу керек. Ошентсе да, достук бузулса эки тарап үчүн тең оңой болбойт, достукту аздектөө, сыйлоо, бузбоо, урматтоо, улантуу, өнүктүрүү зарыл.

Ар бир макалдын когнитивдик модели аны түзүүчү тилдик каражаттар билгизген маанилерден, тыянактардан, эрежелерден турат. Ар бир макал өз мааниси менен, өз трансформалары менен бир тилдик сүрөттү түзөт. Бир нече макал кайсы бир жагы менен бири-бирине окшошуп, туташып, кептешип же кесилишип макал аралык семантикалык таланы түзөт [9: 64]. Бир эле макал өзүнүн маңызы менен бүткөн бир ойду, бир тилдик сүрөттү чагылдырат да, ошол эле макал башка бир макалдар менен окшошуп, кептешип, баарлашып чоң бир сөздүк, сүйлөмдүк, жада калса тексттик алкакты түзөт. Ушулардын негизинде когнитивдик-семантикалык категориялар «*дос-душман*» антонимдик концепттеринде кандай берилген деген суроо пайда болот. «*Дос-душман*» карама-каршы маанидеги, түшүнүктөрдөгү макалдар бири-бирине окшошпогон, бирин экинчиси танган

(бир макал ичиндеги, сүйлөм ичиндеги бир сапаттын экинчиси танышы), бири экинчисине контрасттык алкакта (бир сапат менен каршы сапат) болгон макалдар түзөт.

Профессор Б.Ш.Усубалиев: Антонимдер карама-каршы болуу менен катар, жалпылыкка да (бир текке таандык түшүнүктү белгилөө) ээ. Ошондуктан карама-каршы дегенди бири-бири менен таптакыр байланышы жок деп түшүнүү туура эмес. Антонимдерди бирисиз экинчисин элестетүүгө болбойт, б.а., алар бирин-бири жокко чыгаруу, тануу менен катар, ушул эле маалда бири-бирисиз жашай албайт, бири-бирине өз ара көз каранды болуп, бири экинчисин талап кылып, шарттап турат. Кыскасы, антонимдер түгөйү менен жаралат жана аларды бири-биринен ажыратып жиберүүгө болбойт: жакшы деген маани бар үчүн жаман, жана, тескерисинче, жаман деген маани бар үчүн жакшы деген маани жашайт [3: 9]. Антонимдик катыштагы макалдарда өз ара тануу болот. Макал ичинде бир сапатка каршы бир сапаттын келүүсү, бирок ошол эле учурда контрасттык катыштагы карама-каршы маанинин болбостугу, тескерисинче жалпылоочу, бириктирүүчү сапатка ээ болот.

Маселен: *Алтын дат болбойт, жакшы жат болбойт; Этекти кессең, жең болбойт, эзелки душман эл болбойт; Жакшыны жатым дебе, жаманды өзүм дебе.* [5: 64-454]. Бул макалдар – ба тангыч формасынын мүчөсү менен түзүлүп жатат.

Көтөрүп сууга салган жаман, көз салбаган тууган жаман; Жаман жолдоштон жалгыздык артык; Үйдүн жакшы-жаманы кыш түшкөндө билинет, достун жакшы жаманы иш түшкөндө билинет; Жаман жолдош жоого алдырат, жаман сөз доого алдырат. [5: 540; 186; 400]. Ал эми бул макалдарда эки башка сапаттар биригип жалпыланган маанини берет.

Күлгөндүн баары дос эмес, урушкандын баары кас эмес; Аш сунгандын баары дос эмес, таш ургандын баары кас эмес [5: 540; 94; 284] деген макалдарда «эмес» байламтасы менен бир сапаттын бардыгын жокко чыгарылып жатат. Жогоруда келтирилген макалдарда эч бир сапат каршы сапатка салыштырылбайт, ажыратылбайт. Маселен: *Көтөрүп сууга салган жаман, көз салбаган тууган жаман* деген макалдын биринчи сүйлөмүндөгү *көтөрүп сууга салган* деген адам – душман, жаман сапаттык мамиле, ал эми экинчи сүйлөмүндөгү *көз салбаган тууган* деген туугандык эмес душмандык сапатты белгилеп турат. Ал эми акыркы эки жолу кайталанган *жаман* сөзү сапаты жагынан мааниси жок начар адам экендигин билгизет. Бул макалда *тууган* сөзү *жаман* сөзү менен ныкталышып жалпы жагынан *жаман, начар* адамдык сапатты билгизип турат. Демек, жогорудагы макалдарда карама-каршылыкты ажыратуу байкалбайт.

Ал эми карама-каршылыктын экинчи түрүн контрасттык катыштагы маанилер түзөт. Мындай макалдарда карама-каршылык кескин айырмаланып турат. Бул макалдарда тануу жок, бир сапат экинчи сапатка каршы (контрасттык түрдө даана ажыратылат) коюлат. Маселен: *Досуңдун жүзү аздык кылат, душманыңдын бири көптүк кылат; Айлакер душманың бүлдүрөт, досуң күлдүрөт; Дос сыйлайт, душман кыйнайт.* [5: 540; 47; 151] ж.б. деген макалдардан карама-каршылыкты даана ажырата алабыз.

Бардык нерселер дагы салыштырылып гана даана ажыратылат же тескерисинче бир мааниге ээ болот. «*Жакшы - жаныңа жолдош, жаман - малыңа жолдош*» [5: 164] деген макал, синтаксистик алкакта караганда, бир бүтүндүктү түзүүчү текст. Ал бир өңчөй эки компоненттен турат.

Макалдын мазмуну жалпыланган түрдө болот. Мындагы пикир конкреттүү убакытка баш ийбейт. Мында такталган, тажрыйбага белгилүү маалымат берилип жатат. Макалдын эки компонентинде тең тутумдаштырып турган предикаттык белги бар. Макалдагы «*жолдош*» жыйынтыктоочу предикаты макалдын маанисин бүтүрүп да, жалпылап да жатат. Макалдын темасы *жакшы-жаман* контрастын түзөт.

Макалда сүйлөөчүнүн субъективдүү көз карашы берилген. Макалдагы маани, маңыз убакытка көз каранды болбойт, ал кандайдыр бир белгилүү убакытта, мезгилде, шартта колдонулат. Макалды, колдонуучу бул жагдайды өзү тандайт же ыгы келгенде аны колдонот. Ошондуктан макалды колдонуу объективдүү да, субъективдүү да болот. Маселен аны атоо үчүн объективдүү жагдай керек, муну талап кылуучу кырдаал болуусу зарыл. Сүйлөөчү макалды гана колдонуш үчүн жагдай уюштурбайт. Жасалма ситуацияда макал эффект (маңыз) бербей калат, жасалма экендиги билинип калат. Бирок аны колдонуу же колдонбоо адамдын (субъектинин) өзүнө көз каранды. Керектелүүчү учур болгондо гана сүйлөөчү аны пайдаланат же пайдаланбайт.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. -Б., 2009.
2. Кыргыз тилинин сөздүгү. -Б.: “AVRASYA JAYINCILIK”, 2010.
3. Усубалиев Б.Ш. Антонимдер жана аларды окутуу. -Фрунзе: Мектеп, 1987.
4. Усубалиев Б.Ш. Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү. -Ф., 1988.
5. Койчуманов Ж.Ы., Кадыров Ы. Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор. -Б., 2012.
6. Эргешова С.Б. Паремияларда антонимдик концепттер аркылуу тилдик дүйнө сүрөтүнүн жана менталдык пропозициянын берилиши. -Ош, 2010.
7. Закирова Р.М. Антонимы в татарском языке: Лексико-грамматические и стилистические особенности употребления. -Казань, 2001.
8. Лыткина О.И. Словообразительные парадигмы производных антонимов в разных частях речи в современном русском языке. -М., 2001.
9. Төлөкова Э.Т. Кыргыз тилиндеги “бала” концепти (лингвомаданияттаануу илиминин аспектиси боюнча). -Б, 2011.